

Праз прызму ўласнага "Я" (Сакрат Яновіч. "Не жаль пражытага")

Сакрат Яновіч вядомы беларускамоўнаму чытачу як грамадскі дзеяч і аўтар апавяданняў, навел, лірычных мініяцюр, аповесцей, эсэ. Яго творчасць — маналіт таленту і працавітасці. У 2002 годзе ў Беластоку выйшла аўтабіяграфічная кніжка мастака "Не жаль пражытага", якая "прадстаўляе сабою няспыннае змаганне аўтара за годнае жыццё і беларушчыну" (Ю. Хмялеўскі).

Ва ўспамінах пісьменніка назіраецца своеасаблівая інтэрпрэтацыя ўласнага "я", гэта "я" асобы, якая ведае, чым яна з'яўляецца ў свеце і чым хоча быць. Самапрэзентацыя ў кнізе ажыццяўляецца праз інтарэсы, ідэалы, эмоцыі, духоўныя каштоўнасці асобы, праз вобразы блізкіх аўтару людзей, праз ацэнку іншых асоб, гістарычных падзей, твораў мастацтва, прачытаных кніг. Нават апісанні прыродных з'яў адлюстроўваюць індывідуальныя рысы Яновіча-мастака, адметнасць яго поглядаў на свет. Станаўленне творчай асобы, пошукі ўнутранага "я" адбываюцца на фоне тыповых з'яў польскай рэчаіснасці XX ст. Фарміраванне аўтарскай пазіцыі, выбар жыццёвых каштоўнасцей, пераадоленне ўнутраных супярэчнасцей ператвараюцца на старонках кнігі ў дыялог пісьменніка з эпохай, зменлівай, складанай, супярэчлівай.

Прынцып "сціпласці", які быў уласцівы аўтабіяграфічнай прозе XIX ст., зусім не характэрны ўспамінам С. Яновіча. Мастак свядома пазбягае станоўчых ацэнак уласнага "я", бо яны прывялі б да стварэння сусальнага вобраза героя, схільнага да самападману і самазахаплення. Аўтар хутчэй кіруецца прынцыпам "шчырасці" і смела гаворыць аб сваіх адмоўных якасцях, негатыўных учынках, помыслах. Часам гэта праяўляецца ва ўжыванні брутальнай лексікі, якая выразна характарызуе адносіны асобы да пэўнай катэгорыі людзей, здарэнняў, гістарычных фактаў. У біяграфічнай кнізе выявілася тэндэнцыя да максімальнага самаагалення, самараскрыцця.

Сродкам яркай самахарактарыстыкі служыць ацэнка аўтарам учынкаў іншых асоб. Так, эмацыянальна ўзнёсла перадае С. Яновіч свае ўражанні ад сустрэч з Нілам Гілевічам, Піліпам Пестраком, Янкам Брылём ("...Пазнаёміўся я з Нілам Гілевічам, яшчэ студэнтам, але незвычайным, беларускамоўным. Прынцыпова беларускамоўным [2, с. 92]); "Незабыўная сустрэча з Піліпам Пестраком; па-акторску прачытаў апавяданне. Жвавіста. Супрацьлегласць яму — Янка Брыль, дастойны, бы граф (падабаўся надзьмутым палякам)" [2, с. 95]). Шмат каларытных дэталей сустракаецца ва ўрыўку пра Алеся Барскага, яны ў першую чаргу ярка характарызуюць самога аўтара. "Трэба не забыцца

прыкмеціць, што насталі дні і гады фантастычнай славы Алеся Барскага. Ніхто так, як ён, не ўмеў дэкламаваць сваё, і ўсё па памяці, і з гарманічным каскадам слоў, і з натхнёным выразам твару, і са слязінкай уваччу, і з жэстамі маэстра (пальцы рыхтык піяніста). Яго анэльская прыгажосьць з таемным позіткам. Ад якое і не падумалася, што ў маладосць Алесь араў, сеяў, гной вазіў, дровы пілаваў... Словам, дзяўчаты вар'яцелі, бы кошка ад валер'яну! Выезд з Барскім гарантаваў імпрэзу. Жаночая частка аўдыторыі ў экстазе! Ад пачастункаў не было адбою. Вядома, гэтка папулярнасць небяспечная, пагражае дэмабілізацыяй таленту. Адны ўдачы не спрыяюць канцэнтрацыі энергіі.

Іншыя паэты не любілі выступаць з ім, а ён, наадварот, надта — якраз з імі, з тымі, у якіх ні на грош мужчынскай чароўнасці. Другі такі Барскі ў нас потым не аб'явіўся. Слухаеш цяперашніх вершапісцаў і думаеш: а каму яны патрэбны? Бульбаносыя нуднікі" [2, с. 107]. У прыведзеным тэксце гучыць не толькі захапленне чужым уменнем падаць сябе, зацікавіць слухача сваімі творами. Між радкамі прачытваецца ўнутраны боль з прычыны таго, у якіх няпростых умовах існуе беларускае слова на Беласточчыне, як складана крануць сэрца чытача, а значыць пісьменніку-беларусу важна не толькі добра пісаць, але і ўмець рэкламаваць свае творы, каб памножыць прыхільнікаў беларускага прыгожага пісьменства.

Відавочна, С. Яновіч у душы лірык. І ў першую чаргу гэта выявілася ў апісаннях прыродных з'яў, дзе лірычны струмень вырываецца на паверхню, уражваючы сілай памяці аб далёкім мінулым і ўчарашнім: "Абагаўляў прыроду, зачараваны расуючымі жытамі ў далёкіх палетках; сядзеў на ўскраі лужкоў, назіраючы за гняздуючымі ў кустоўі птушкамі. Лежачы на ўзмежку, заглядаўся на аблогі; у вышынях шыбаваў птах. Мроячы пра ўласны сад, у капанне бульбы звозіў дзічкі з межаў, садзіў на прыгуменні і на новым пляцы, купленым бацькам пад хату на жыдоўскіх пажарысках за кузьню Лейзара. З таемнай асалодаю паўтараў прыродаапісальныя вершы з матчынай кніжыскі Пушкіна: *Пахне сеном над лугамі, серце, душу веселя...* Або: *Буря мглою небо кроет, вихри снежные крутя, То как зверь она завоет, то заплачет как дитя...*

Разумеў, што я дзівак і таму, выходзячы на паўдню, у смутна-адзінока-бяскрайняе заполле, забіраў з сабою мяшок, каб нарэзаць на ўзмежку зелля свіням, што адводзіла ад мяне пляткарскія языкі і нядобрыя вочы... Я кахаў бываць у глухіх закутках, у непатрэбным свеце, і салодка плакаць у забытых лужках пад Гаспоровым лесам" [2, с. 50].

На фарміраванне "я"-асобы будучага пісьменніка істотны ўплыў аказала сусветная літаратурная традыцыя. "Ад лірыкі Пушкіна, Лермантава — першыя кніжкі ў Яновічаў — я бяспамятна ўяўляў сябе расійскім афіцэрам. У бальным танцы з анельскай думаю, у рытме лермантаўскага "Маскарада"... Думаю, таксама адсюль бралася мая непадатлівасць на правінцыйную паланізацыю, ад пачуцця велічы глабальнай Расіі, чуючы імя якой хацелася стаяць урачыста. У дарастанне даходзіла да свядомасці, што, аднак, тае асляпляльнай Расіі даўно ўжо няма... Гэта потым" [2, с. 72]. Ва ўсёй тканіне ўспамінаў трывала прысутнічае ацэнка сённяшняга С. Яновіча, мудрага, вопытнага, разважлівага. Праз прызму цяперашняга часу глядзіць мастак на даўно мінулыя прыгоды дзяцінства, юнацтва. Важная роля ў тэксце належыць успамінам з мінулага, але гэта не прыглушае каштоўнасць фактаў, падзей цяперашняга часу. Такім чынам, мы можам гаварыць аб "зменлівай апавядальнай перспектыве" (Н. Ніколіна), калі ацэнкі ў мінулым мяняюцца сённяшнімі ацэнкамі аўтара, а потым зноў актуалізуецца мінулае [1, с. 245]. Такі прыём значна пашырае сферу самахарактарыстык і самаацэнак, каштоўнасць якіх у тэксце відавочная. "Быт чалавека трымаецца на хлебе і біялагічнай рэпрадукцыі. Безнадзейная адсталасць народу, значыць, яшчэ і ў тым, што не прыдае важнасці культуры адносінаў між мужчынаю і жанчынаю, пакідаючы тое імпульту інстынктаў. <...> Ці не ад шоку полавай нявыхаванасці робімся вульгарнымі прасцякамі з інжынерскімі дыпламамі за пазухаю? Хамутамі на паркетах" [2, с. 37]. Шчырыя прызнанні, смелыя думкі, асацыятыўнасць успамінаў істотна пашыраюць плынь унутранага жыцця С. Яновіча

Складанасць чалавечага "я" праяўляецца праз аповед пра "я" ў мінулым і цяперашнім часе: "Мы, падшпаркі, хадзілі купацца летам да паўразваленых маянтковых сажалак, У іх багонным цемнаводдзі плёхкаліся, бы свінні ў Мухаўцы на выгане, захлынаючыся тою маззю з апалонікамі. Зрэдку трапляўся карасік, жывоцікам уверх ад мулістай удушлівасці. Дзіву даюся, як не выгубіла нас тады нейкая эпідэмія!" [2, с. 34]. Часавая знітанасць стварае высокую канцэнтрацыю думкі, энэргіі; паглыбляе часавую перспектыву прыём, які літаратурнаўцы называюць "успаміны ва ўспамінах" і які выкарыстаны аўтарам для супастаўлення двух часавых планаў, што надае апавядальнай структуры ўсяго твора шматмернасць, нараджае семантычную множнасць "я"-апавядальніка.

Безумоўна, з цягам часу ў С. Яновіча мяняюцца інтарэсы, ідэалы, каштоўнасці. Ён пра гэта не саромеецца гаварыць, ацэньваючы крытычным

позіркам сталага чалавека дзіцячыя і юнацкія ідэалы, захапленні, прызнаючы свае памылкі і недахопы. Пісьменнік не прэтэндуе на паўнату дзіцячых уражанняў, больш спасылаецца на тое, што казалі іншыя, і падае ўсё праз прызму дарослага чалавека: "Я канчаў пяты гадок і не вельмі паспяваў за матчыным крокам на гасцінцы. Зараз у Айнавых горах, як называлі ў нас пагоркі за старадрэўем двара, закруціўся па-над жытамі нямецкі самалёт. Мы пабеглі ў палынавыя межы. Ён, нізка кіруючыся на нас, страляў і маці накрывала мяне сабою, енчачы! Я не цяміў у існаванні смерці, але заходзіўся ад крыку, бо ўжо ведаў боль. Абоім было неўздагад, што лятунны палявалі на савецкія танкеткі, якія паўзлі праз мястэчка, адступаючы Індурскім шляхам на Гародню. Зразумеў я гэта значна пазней, можа і нядаўна. А мой вопіс здарэння цалкам цяперашні, камплектны. У самой жа памяці захаваўся ад таго кіслы пах поту ад тулячай мяне мацёркі, спякотнае сонца над польскімі могілкамі, нявысахлая ўпоранак раса ў зельішчы..." [2, с. 8].

Ва ўспамінах шмат эмацыянальных станаў: барацьба розных пачуццяў, супярэчлівых эмоцый, канфлікт сэрца і розуму. Іх характарыстыка спалучаецца з аналізам, дзе аўтар выказвае сваё бачанне з'явы: "Асіміляцыя — раўнаўначная катастрофе, найперш культурнай, а следам за ёю гаспадарчай, што нарэшце ўцямілі на Захадзе, ратуючы яшчэ жывыя нацыянальныя, этнічныя рэгіёны. Узвышаючы іх мовы да ўзроўню другіх дзяржаўных, лакальна (напр. Фрызійскую ў Каралеўстве Нідэрланды). Нацыя не ёсць фанабэрыяй, але Божай з'явай!" [2, с. 143].

Пераадоленне ўласных слабасцей, недахопаў, страхав, памылак становіцца схаванай унутранай тэмай аповеду і аўтарскага лёсу: "Нашай слабасцю лічу няшчырасць перад самім сабою, выдаванне сябе лепшым панам, калі, тым часам, выводзімся з таго *glodu, smrodu, ubostwa*. Зусім недля гідлівасці нагадваю я пра тое, а хутчэй дзеля роздуму аб тым, як моцна змяніўся час, а тое, што я памятаю, унукам маім гэта ўжо чорныя байкі схільнага да мазахізму дзеда. Пакутніцтва колішніх дзяцей прыроды" [2, с. 34]. Працэс самапазнання ў аўтабіяграфічным творы заўсёды актыўны, самаінтэрпрэтацыя ўласнага "я" ідзе праз самааналіз, самападман, самазахапленне, самаабвінавачванне, самаадчуванне. ("Як цяпер разумею, я жыў маніямі" [2, с. 48]; "Няцяжка здагадацца, што мы, хамы, стаялі там (на танцах у Беластоку — *T.T.*) разявамі; не хапала пару грашакоў хаця б на банальную фрызарскую ваду. І не кожны яшчэ ведаў, што зубы трэба чысціць, шыю мыць штодзень, пазногці абрэзваць, "мёд" з вушэй вымаць" [2, с. 57]).

Для самавыяўлення свайго "я" С. Яновіч шырока ўжывае ва ўспамінах гістарычныя імёны, літаратурныя вобразы, звароты да гісторыі рода, звесткі пра сям'ю, бацькоў. Вобразная характарыстыка "я" ўскладнена рэмінісцэнцыямі, цытатамі з прачытанага. Спасціжэнне сваёй індывідуальнасці ідзе побач з пошукамі агульнага, тыповага, што надае аўтарскім успамінам філасофскую глыбіню: "У традыцыйнай, асабліва вясковай, сям'і баба не мела голасу, пра ўсенька вырашаў бацька або галава роду, дзед, калі яшчэ добра трымаўся ён на нагах і ў думанні. Таму Беларускае грамадска-культурнае таварыства не магло пераўтварыцца ў школу грамадзянскага выхавання, будучы папраўдзе вялізнай вёскай, распыленай на горад. *Z wiechciem w bucie*. Грамадзянскасць стварае выключна горад, у ім магчымае пачуццё супольнасці лёсу, *jazdy na tym samym wozku*. А ў вёсцы — не, бо гаспадар у ёй мае ўсё сваё: хату, студню, печку на дровы, каня з возам, карову з малаком, кормніка на мяса з салам, курэй, яйкі і г.д. Самагон! Якое ж тады можа быць тое пачуццё супольнасці лёсу паміж незалежнымі ад сябе гаспадарамі? Не большае, чым у малітве з выпадку сушы або пажару. Трохі ў родавым клане, фамільнай мафіі. У гэтым і разгадка нашай нацыянальнай слабасці, Беларускае рух нарадзіўся як сялянскі, а не гарадскі, і гібеў разам з сялянствам" [2, с. 162—163].

У жанравых адносінах кніга "Не жаль пражытага" пабудавана па прынцыпу "ўяўнага дзённіка, спалучанага з уласна мемуарным прынцыпам" (Б. Эйхенбаўм). Пытальныя і пабуджальныя канструкцыі ў тэксце сведчаць аб прысутнасці адрасата. На своеасаблівы дыялог з абстрактным чытачом указвае і ўжытая форма "пытанне — адказ". Шматлікія пытанні ў тэксце — гэта і элемент самаадрасацыі, і жаданне выдзяліць новую міні-тэму.

Важнай задачай пісьменніка ў аўтабіяграфічным творы з'яўляецца яго ўстаноўка на адпаведны стыль, спосаб падачы матэрыялу, што фарміруе вобразную структуру тэксту, а яна ў сваю чаргу мадэлюе імпліцытны вобраз чытача, здольнага актуалізаваць тое, што закладзена ў творы. Сучасны аўтабіяграфічны тэкст наогул мае тэндэнцыю да наяўнасці вялікай колькасці адрасатаў/чытачоў. Гэта патрабуе ўзмацнення суб'ектыўнага аўтарскага пачатку. Тэндэнцыя сучаснай аўтабіяграфічнай прозы да эксплікацыі множнасці адрасатаў ускладняе структуру аповеду. Адным з элементаў гэтай структуры становяцца метатэкставыя ўключэнні.

"Метатэкставыя ўключэння абнажаюць сам процесс порождения текста, устанавліваюць исходные координаты "литературной" коммуникации, мотивируют связи между различными фрагментами текста, служат сигналами

выделения новой темы (микротемы) или возвращения к прежней, показателями важности для повествователя сообщаемой им информации или значимости выражаемой им оценки" [1, с. 166—167], — піша Н. Ніколіна. Метатэкставыя ўключэнні надаюць аўтарскай думцы перарывісты, фрагментарны характар, актывізуюць асацыятыўнае мысленне, па-новаму падсвечваюць дэталі, якія ўзгадвае мастак. Да метатэкставых элементаў адносіцца і аўтарскае тлумачэнне слоў з мэтай знайсці агульны з чытачом код. С. Яновіч улічвае веды чытача пра знешні свет, яго моўную культуру, арыентацыю на літаратурную мову (абмежаваныя веды дыялектнай мовы, жаргону, прафесіяналізмаў). Аўтарскае тлумачэнне звязана з выяўленнем эстэтычных густаў, светапоглядных пазіцый мастака: "Упалоханы эпілепсіяй, выпрацаваў у самім сабе некалькі, прыдатных пасля стандартных рэагаванняў. "Не біць у хамут", як казалі у Крынках, г. зн. не кідацца ў залішнюю амбіцыю. "Не крушняваць пад сябе", г. зн. не шалець ад прырэпалаху. "Жыць як жыццё набяжыць", г. зн. памяркоўнасць у спадзяваннях. "І без цябе быў свет", г. зн. не мондрыцца" [2, с. 53].

Не сакрэт, што аўтабіяграфічная проза, пабудаваная на ўласных успамінах, у тым ліку і кніга С. Яновіча "Не жаль пражытага" насычаны вялікай колькасцю бытавых падрабязнасцей. Эстэтычная трансфармацыя фактаў, дробязяў, выяўленне агульнага ў адзінкавым — найпершасная задача мастака. Вырашэнне яе дасягаецца з дапамогай рэмінісцэнцый, разгорнутых метафар, цытат, прыказак, афарызмаў, максімаў, прыгадвання імёнаў гістарычных асоб, герояў літаратурных твораў, бо "далучанасць да свету іншых робіць аўтарытэтай біяграфічную самааб'ектывацыю жыцця" (М. Бахцін).

Такім чынам, на старонках кнігі "Не жаль пражытага" адбываецца самарэпрэзентацыя аўтарскага "я" з яго ўнутраным напаўненнем і духоўным багаццем. Узмоцненая мастакоўская ўвага да свайго ўнутранага свету не вядзе да эгацэнтрызму і індывідуалізму, бо праз уласную памяць С. Яновіч абуджае гістарычную памяць і тым самым пераадольвае вузкасць і абмежаванасць індывідуальнага быцця.

Літаратура:

1. Николина, Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы : учеб. пособие для вузов / Н.А. Николина. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 424 с.
2. Яновіч, С. Не жаль пражытага / С. Яновіч. – Беласток : [б. в.], 2002. – 189 с. – (Бібліятэка Беларускага літаратурнага аб'яднання "Белавежа" ; кн. 40).